

REPRÍZ – avagy OLVASSUK ÚJRA!

Az alábbiakban egy új rovat első tanulmányát veheti kézbe a Kedves Olvasó.

Szerkesztőségünk úgy gondolta, hogy a magyar társadalomtudományban és a közírásban akad jó pár olyan régebbi produkció, amelyeket nem árt feleleveníteni, újraolvasni. Vagy azért, mert annak idején nem kaptak kellő figyelmet – noha problémaérzékenységükhöz, színvonalukhoz nem férhetett kétség –, vagy azért, mert az általuk tárgyalt téma, ahogy mondani szokás, még ma is az utcán hever, azaz változatlanul aktuális. Sőt, még az is elképzelhető, hogy egyszerre mindkét vonatkozás érvényes rájuk, mindkét állítás igaz. Egyszóval mindenképp érdemes tehát kézbe venni őket, s mérlegelni, hogy vajon mit és mennyit alakított rajtuk minden alkotás egyetlen igazi kritikusa, úgymond „az idő vasfoga”. Reményeink szerint akár vitákat is gerjeszhetnek ezek az írások. Tehát szívesen várjuk az egyes tanulmányokhoz, esszékhez fűzött észrevételeiket, hozzászólásaikat.

Weber Attila annak idején például joggal hihette, hogy darázsfaszekbe nyúl a *Szerepek és stratégiák* című tanulmányával. Ez az írás ugyanis az egyik nagy rendszerváltó párt, a Szabad Demokraták Szövetsége politikai szociológiai elemzése, s mint ilyen, számos kényes pontját „megpiszkálta” nemcsak az SZDSZ-nek, hanem a rendszerváltás egész történelmi folyamatának. Írása mégsem bizonyult az állóvízbe hajított, felkavaró hatású kőnek. Ugyanakkor ez a tény csak izgalmasabbá teszi a tanulmány mai olvasatát, hiszen a nagy rendszerváltó pártból időközben, mint tudjuk, szerényebb méretű politikai tényező lett. Nem utolsó sorban talán azért is, mert azokat a kérdéseket, amelyeket az írás felvet, azóta se sikerült kibeszélni, jöllehet vitákat és válaszokat igényeltek volna – és igényelnének ma is.

Galló Béla

WÉBER ATTILA

Szerepek és stratégiák

Identitáson innen

A szovjet rendszerű társadalmakban a független gondolkodás csak korlátozott mértékben volt megengedve, az ellenzékiesség azonban valamilyen formában – a legsötétebb éveket kivéve – mégis létezett. A hatalomnak, ha nem másért, a megismétlődő ördögűzési szertartások megrendezéséhez volt szüksége a változatosságra.¹ Az ellenzék – többnyire a pártellenzék – azonban a kiélezett válságidőszakot kivéve sohasem intézményesült, és nem rugaszkodott el a hivatalos ideológiától. Ehhez képest paradigmaváltást jelentett az ellenzéki értelmiségi mozgalmak megjelenése a hetvenes évek közepén Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon. A polgárjogi csoportok és szervezetek a rendszeren kívüli ellenzékiiséget képviselték, ráadásul úgy, hogy semmiféle kontinuitást nem vállaltak a rendszer előtti tradicionális politikai áramlatokkal. A demokratikus mozgalmak a helsinki okmány szellemében fogantak, eltérően azonban a nyolcvanas évek elején szerveződő béke- és zöldcsoportoktól, amelyek alapján nyugati ihletésűek, a kelet-európai posztsztalinista rendszer sajátos termékei. Az új, rendszeren kívüli ellenzékiiségnek volt egy a korszakon áthúzódó lényeges összetevője. Elfogadták a stabilitás premisszáját és még a legkiélezettebb helyzetekben is erre építették stratégiájukat, ezért cserébe nemzetközi legalitást kaptak. A status quo elfogadás tehát – kiváltképpen Magyarországon – kiszélesedő politikai mozgásteret jelentett a másként gondolkodók számára. A Helsinki által biztosított stabilitásnak emellett fölszabadító ereje is volt, méghozzá az állampolgári jogok gyakorlásának a korábbiaknál jóval szélesebb körén belül, hiszen azt 34 ország nemzetközi megállapodása garantálta.²

A kelet-közép-európai régiók kezdeményezéseiben fellelhetők olyan közös vonások, mint a fellépés hozzávetőleges egyidejűsége, az új baloldali vagy marxista eredet. Ezentúl azonban igen lényegesek a különbségek is, amelyek döntően az adott ország berendezkedésének jellegével, az ellenzéki politizálás hagyományaival magyarázható és a politikai kultúra gyökereiben rejlenek. Ugyanakkor az aktuális hatalmi és társadalmi konfliktusok is más-más természetű és nagyságrendű feladatok elé állították az egyes mozgalmakat és azok teoreti-

¹ Bence György és Kis János („Marc Rakowski”): A szovjet típusú társadalom marxista szemmel. MFK 5.

² Kenedi János: A magyar demokratikus ellenzék válsága 1984-ben. In: A halál és a leányka. Századvég, 1992.

kusait. (Elég talán arra utalni, milyen mértékben tért el a lengyel és magyar politikai helyzet a hetvenes évek második felében, mennyire eltérő volt az állam és társadalom viszonya a konfliktusok felé sodródó Lengyelországban és a „szélárnyékban” nyugvó Magyarországon. Ezzel magyarázhatóan mennyire előrehaladott volt szervezettsége a lengyel KOR-nak akkor, amikor a magyar szamizdat-írók még csak a „Napló”-t írták.)

A kétségtelen fáziskésés a lengyel és a cseh társmozgalmak ébredéséhez képest tehát visszavezethető az ellenzéki politizálás hagyományaira – vagy éppen annak hiányára –, az 1956-ot követő eredményes kádári konszolidációra, amely – az értelmiséggel, illetve annak reprezentánsaival kötött kompromisszumnak köszönhetően – eredményesen hibernálta az ellenzéki mozgalmakat Magyarországon. Ezért aztán nem lehet meglepő, hogy miközben a cseh „kispolgárok” (Charta 77) jogi intézményeket kerestek, a lengyel csoportok szociális kereteket igyekeztek felépíteni, erkölcsi, politikai maximákat próbáltak a társadalom elé állítani, a magyar másként gondolkodó értelmiség szerepet keresett, játszott, illetve szalasztott el.³

A kelet-európai ellenzéki mozgalmak sajátossága – nevezetesen, hogy megjelenésük elsősorban ideológiai fordulatot jelentett – a magyar szamizdatosok körére csak fenntartásokkal fogadható el. Erre mutat rá Faragó Béla, amikor azt elemzi, hogy bár a margóra kerülés egyik oka az ideológiai csömör, a marxizmusból való kiábrándulás, a következmény egyeseknél azonban – még ha csak átmenetileg is – egyenesen a gazdasági reform elvetése lesz.⁴ Az ellenzéki mozgalmak programjaiban valóban a demokrácia kerül a szocializmus elé, ezzel azonban még korántsem zárták ki annak megvalósulását. A változás, véleményem szerint, elsősorban a kritikai társadalomtudományos értelmiség szociológia helyzetében és szerepfelfogásában zajlott.

A másként gondolkodó értelmiség kialakulásában mindenekelőtt nagy szerepet játszott a szocializmus „történetfilozófiai moratóriumának” vége, ennek tudatosodása, amit a hetvenes évek elejének reformellenes fordulata még fel is gyorsított. A megkeményedő hivatalos politikai és tudományos hierarchia nem kínált bőséges identifikációs lehetőséget és szakmai karriert a humán értelmiség számára.

A „disszidencia” létrejöttéhez, a hivatalos világgal való szakításhoz a valódi lökést Magyarországon az adta, hogy a fiatal társadalomkutatók, bölcsészek meghatározott köre nem találta a helyét a kádári konszolidáció által kínált szerepválasztékon belül, alapvetően azért, mert a szocializációjukhoz, ambíciójukhoz mért választási lehetőségek kimerültek. Ezt jelezte a budapesti iskola reprezentánsainak emigrációba kényszerítése, és a hivatalos intézmények csökkenő integrációs hatásfoka. A demokratikus ellenzék első nemzedéke már nem látott lehetőséget rá, hogy a hivatalos ideológia belső udvari ellenzékévé váljon. Ez az esély Hellerék kizárásával szűnt meg, hozzá kell tenni

3 Pernecky Géza: Mit ér a magyar, ha – „kéziratosát” ír? Mi, kelet-európaiak. MF 3. 1979.

4 Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel. MFK 10. 1986.

azonban, hogy 1968 után az általuk képviselt gondolatrendszer is veszített vonzerejéből.⁵

A tudományos életből kiszorult, vagy annak „margóján tengődő” értelmiségi szubkultúra, amelyből a későbbiek során a demokratikus ellenzék kialakult, sajátos szociológiai karakterrel rendelkezett. Visszatérő téma, állandó támadási célpont – kiváltképpen 1989 ősze óta – e kör feltételezett káderszármazása.

[Egy rövid kitérő erejéig érdemes szót ejteni a „káderosztály” kialakulásáról. A második világháború után kialakult nómenklatúra döntően két forrásból táplálkozott, és a homogenizáló hatalmi szelekciós mechanizmusok ellenére e kettősség a korszakon végighúzódott. A nómenklatúra kialakulásának történelmi előzménye is van. 1933-at követően a szélesedő állami beavatkozás nyomán a növekvő elsőgenerációs értelmiségi proletariátus egyre nagyobb eséllyel lépett fel a hatalom újrafelosztásának igényével. (E réteg első számú szószólói a népi írók voltak.) „1945 után ez a folyamat folytatódott az ötvenes években az első generációs értelmiség kinevelését preferáló személyzeti politikával.”⁶ A zsidó káderek hatalomba áramlása a Rákosi-rendszerben közismert jelenség, okai azonban kevésbé ismertek. A zsidóságból kikerült apparátcsikok sorsa ellentmondásosabb mint a népi kádereké, és talán részletesebb magyarázatot kíván. Ennek egzisztenciális, lélektani és a zsidóság kulturális képzettségi szintjében rejlő okai voltak. Az államosítás mindenképpen az állami és pártállások betöltésére ösztönzött sokakat, hiszen a szabadfoglalkozású magán-egzisztenciák létalapját szüntette meg. Másfelől „...a nem zsidókhöz képest túlikolázott középrétegek beáramlása az új hatalmi apparátusokba szorosan összefüggött az antiszemita rendszerek alatt mestersegesen fenntartott szakmai, társadalmi frusztrációkkal”.⁷

Többen kimutatták már, hogy a zsidóság politikai megbízhatóságán alapuló politikai tőkéje a rendszerváltást követően hallatlanul megnőtt, s ennek konvertálását jelentős mértékben megkönnyítette a zsidóság SHOAH után kialakult szociális és pszichológiai állapota.⁸ A háború után kialakult új elit eltérő társadalmi környezetből szelektáló két rétege különös a Kádár-rendszer kiépülése után világosan elhatárolható funkciót teljesített. „A politikai funkcionáriusok gyakran, bár nem kizárólag, a munkásság soraiból kerültek ki és a célok meghatározásának és ellenőrzésének feladatát végezték, az értelmiség hagyományos rétegeiből származó »polgári szakemberek« viszont a technikai szaktudást szolgáltatták.”⁹ A káderpolitika rá is játszott erre az adottságra a polgári származású (értsd zsidó) és a népi káderek manipulatív kijátszásával. 1956 után lényeges fejlemény, hogy a hatalmi garnitúra – zsidó származású része – a diktatúra jellegének és szerkezetének átalakulásával párhuzamosan, az egyébként sokak szá-

5 Lásd Petri György írását: Napló 1977–1982. Válogatás, Minerva Kft. 1990.

6 Balog Iván: Népiék és urbánusok – verseny helyett kiszorítódsdi? Századvég, 1990/2.

7 Karády Viktor: A SHOAH, a rendszerváltás és a zsidó azonosság tudat válsága Magyarországon (zsidóság, identitás, történelem). T-Twins Kiadó, 1992.

8 Uo.

9 Heller-Márkus-Fehér: Diktatúra a szükségletek felett. 1991.

mára „kényszerből vállalt” politikai státust feladva, sikeres konverziót hajtott végre az önállósuló értelmiségi elitben.¹⁰ Mások a hatalom „bizalmatlansága” folytán kerültek kevésbé látványos szakértői, tanácsadói, „szürke eminenciás” funkcióba.^{11]}

A demokratikus ellenzék első átfogóbb, „önéletrajzi elemektől” sem mentes leírása Kenedi Jánostól származik. Az első nemzedékről adott jellemzése oly mértékben megfelel a „belülről ábrázolás” legkényesebb normáinak is, hogy írásából indokolt hosszabban idézni: „A demokratikus ellenzék első generációjában talán nem olyan sok a kádergyerek, mint amennyire azt becsülik. Ahelyett, hogy fitymálkoznánk, mérjük föl ennek jelentőségét, ugyanis az biztos nem kicsi. Minden moralizálás nélkül, csupán címszavakban összefoglalva a következő csoportképző szociológiai elemek származnak innen:

- olyan emberek, akiknek nevelődését és szocializációját családjuk politikai szerepe is meghatározta,

- a világnézet és a politikai, sőt az erkölcsi állásfoglalás része a család mindennapi életének,

- abszolút védelem a tanulóévek alatt, bármilyen előjelű politikai szövegelésért, hisz inkább a többi diák és a tanárok félnek tőlünk, mint fordítva (persze az ötvenes, hatvanas évekről van szó),

- a szülőknél az a törekvése, hogy gyerekük ne a göröngyös politikai pályára lépjen, s a gyerekeknek az a választása, hogy nem lévén a civil foglalkozásoknak társadalmi presztízse, értelmiségiek legyenek,

- ahol például a társadalomtudományok területén még meg is térülhetnek a szocializálódás hosszú időtartam alatt folyvást beáramló politikai értékek,

- már persze egy olyan időszakban, amelyben a társadalom többi csoportját egyre mélyebben a depolitizálódás hatja át, és a normál családok gyerekei saját karrierútjukat ehhez az emelkedési pályához igazítják,

- míg a hatvanas évek egyetemeken kialakult egy kényszerpálya és azoknak az útvonalán, akik politikai értékektől ezért, vagy azért nem akarnak, vagy nem tudnak szabadulni.

Elég talán a felsorolásból. Ennyiből is látható, hogyha akármilyen kevés is lett volna a kádergyerek lélekszáma a demokratikus ellenzék kialakulásakor, de ha a közvéleményt formáló tekintélyek a csoportban körülöttük találhatók, akkor a csoport néhány szociológiai jegyét innen lehet származtatni.¹²

Az e körhöz tartozók szakmaválasztását megelőzően, a közös gyermek- és iskoláskor, a közös nyaralások alapozták meg annak az informális rendszernek a kialakulását, a közös fészekalj érzését, az egymás kölcsönös számontartásának rendszerét, ami „egy lojalitáscsoport fennmaradásának talán legfontosabb körülménye”¹³.

10 Századvég 1992/2. 163. o.

11 Karády Viktor i. m.

12 Kenedi János i. m.

A csoport tagjainak káderszármazása, áttekinthetősége és kohéziója elengedhetetlen feltételei a politikai cselekvésnek a hetvenes évek Magyarországon, másfelől azonban mindezek a sajátosságok – a lengyelországi események forrponjtját kivéve – hozzájárultak a szervező-dő mozgalom bezártságához, a szimpatizálók részéről pedig az aktív ellenzéki politizálástól való idegenkedéshez. A védettség védelme korlátozta is az ellenzék terjedését, „hiszen ez a hatalom oldaláról úgy szól: »a mi kutyánk kölykei játszanak«, de a társadalom oldaláról: »na persze, az ő kutyájuk kölykeinek szabad.«”¹³.

A hetvenes évekre jellemző öndefiníció időszaka – az elzártságból és a belterjességből adódóan – nem egyszer szuperérzékenységről tanúskodó vitákat vált ki, melyeket egyszerre leng át a bizonytalanság érzete és a küldetéstudat. A többség számára kiindulópont, hogy a két évszázados radikális, progresszív forradalmi gondolkodás válságba kerül. „A hatvanas években a harmadik világ forradalmiságáról kovácsolt mítosz szertefoszlott.”¹⁴

„Mi az ördögöt fogunk csinálni?” – kérdezi magától és a margóra kerültektől, illetve az oda „vágyódóktól” Kenedi János. A „Napló” vándorol kézről kézre az illegalitás kusza szabályai szerint azért, hogy a nemzedéki elit tisztázza magában, hogy mit is ér ez és mit kíván tenni.¹⁵

Az identifikációs folyamat azonban – erről tanúskodnak a politikai cselekvés lehetőségéről és irányáról zajló reprezentatív viták és a Napló is – nem zökkenőmentes. A vita két vonalon folyik egyidejűleg: a Magyar Füzetekben, ahol a vitát kezdeményező nemegyszer az emigráció és az idősebb nemzedék kioktató, helyenként lekezelő érveibe ütköznek, és a Naplóban, ahol már viszonylag korán megjelenik a kemény mag és a „holdudvarának” konfliktusa.¹⁶

A kezdetekben feltett kérdések: mi az ördögöt fogunk csinálni, kinek a számára és minek, nem maradtak visszhangtalanok és társtalanok; „egyre inkább elegünk lett abból, hogy semmit sem csináltunk, ugyanakkor egyáltalán nem volt világos, mit is csinálhatnánk”¹⁷. Erősíti az élethelyzetre vonatkozó szkeptikus álláspontot Spiró György – aki saját bevallása szerint körön kívül van – kifakadása: „A pesti fiatal értelmiségieknek a Naplót író rétege, amelyet egyébként csak érintőlegesen ismerem... szemmel láthatóan halálosan unatkozik, és nem csinál semmit. Ebből egyesek még ideológiát is gyártanak maguknak.”¹⁸

Plasztikusan ábrázolja a helyzetet, a kiábrándultságot, a kilátástalanságot az egy helyben toporgás miatti szorongást az alábbi Napló-részlet: „Ritkán vitatkozunk. Többnyire egyetértünk. Egyetértünk, mert álláspontunkat nem fejtjük ki, vagy esetleg nincs is álláspontunk, csak azt látjuk világosan, mit nem akarunk, mi az, amiből nem kérünk. Elővesszük bármely újságot és társaságban bármelyik cikket

13 Uo.

14 Napló 1977–1982. 234. o.

15 Napló 1977–1982.

16 Ungvári Rudolf: Válasz. Napló 1977–1982.

17 Előszó (Sulyok Miklós) Napló 1977–1982.

18 Spiró György: Napló 1977–1982.

ízekre szedjük, jól szórakozunk, egyetértünk abban, hogy nem állunk egyik oldalon sem, sőt a harmadikon, negyediken sem.”¹⁹

A szárnyaikat bontogató szamizdat-írók azonban keresik a pozitív kibontakozás lehetőségeit, és az egymással sokszor éles ellentétbe kerülő felek végül is ugyanarra keresik a választ, mi a szamizdat funkciója: politikai alternatíva felvázolása? Valóság feltárás az igazi nyilvánosság megteremtése által? Az álláspontok többsége úgy véli, a szamizdat nem adhat programot – hiszen nincsen adekvát eszköze annak befolyásolására –, a köré gyülekezők feladata csupán a társadalomkritika lehet. A politikai alternatíva kockázatos azért is, mert az ellenzék mögött nincs tömegebázis, s mindaddig, amíg a kádári kompromisszum nem kérdőjeleződik meg – alulról vagy felülről – addig nem is lesz.²⁰

Más-más megközelítésből, de nyíltan fogalmazódik meg az új nemzedék felé az intelem: alternatíva csak jól körülhatárolható szociális csoportok léteire és megnyilvánulásaira épülhet. „...politikai ellenzéké válni tömegebázis, azaz magukat valamiképpen kinyilvánító szociális csoportok nélkül... ez szintiszta avantgardizmus.”²¹ Az ellenzék magatartás strukturális vagy genetikai hibája Spirónak is szemet szúrt: „Hogyan lehetséges, hogy magukat marxistának vagy marxizálónak tekintő emberek ne vegyenek tudomást saját, a társadalomban elfoglalt helyükről? Arról, hogy az értelmiség nem immans valami?”²²

A kibontakozó ellenzék két fő ideológusa is bizonytalan a reprezentáció kérdésében, s miután megállapítják, hogy az underground el van szigetelve a társadalom nagy csoportjaitól, felteszik a kérdést: „De akkor nem úgy áll-e a dolog, hogy az ellenzéki ideológiák maguknak az ellenzékieknek szólnak? Nem arra vannak csupán, hogy erkölcsi igazolás nyújtsanak nekik, s reményt a kitartáshoz? Nem kell-e arra következtetnünk, hogy a szamizdat egyetlen társadalmi célt szolgál: önmaga fenntartását? ...Ám nem kell belemennünk a hibás gondolatsorba. ...Létezik egy másik forma is, hatása nehezebben azonosítható, de azért még nem kevésbé valóságos. Nevezzük ezt a formát a cselekvés általi propagandának. (...) A cselekvés általi propaganda a példa felmutatásában áll. A cselekvő tetteivel bizonyítja be, hogy nem muszáj elfogadni a rendszer által teremtett világot, lehetséges olyan normák szerint cselekedni, amelyek eltérnek a hivatalos intézményrendszer normáitól. ...az ellenzéki nyilvánosság, sőt már maga a nem konform viselkedés is megbontja a rendszer kohézióját. És nemcsak a gesztus erejével. A szamizdat megtöri az uralkodó ideológia gondolkodási sémáinak monopóliumát; új fogalmakat és alternatív eszméket vezet be a társadalmi tudatba.”²³

Az írásokból és vitákból tisztán körvonalazódik előttünk a „szoci-

19 Klaniczay Gábor: Leltár ++, leltár ++, leltár. Napló.

20 Vajda Mihály: Az értelmiség védelmében. Mit ér a kézirat irodalom, ha – magyar? MF 2. 1978.

21 Uo.

22 Spiró György: Napló 1977–1982. 99. o.

23 Bence György–Kis János i. m.

álsan szabadon lebegő értelmiségi” eszménye. Szakítás ez a párthoz, társadalmi réteghez kötődő Gramsci-féle szerves értelmiségi pártellenzéki mítosszal, amelyben az értelmiségi kiformalása a párt feladata.²⁴ Eltér ez a magatartás a „tegnap elveinek tekintet nélküli képviselésétől” (Mannheim), ami ténylegesen valamilyen társadalmi osztályhoz való csatlakozást jelent. Ennek a másfajta attitűdnek a lényege sokkal inkább a saját szociális szerep és küldetés tudatossá tétele, a helyzet tudat megfogalmazása, amelyet majd a feladatokhoz és lehetőségekhez való eljutás követ.

Identitáson túl

A magyar demokratikus ellenzék a szélesebb körű nemzetközi elismertséghez kétségkívül a lengyel Szolidaritás segítette. A lengyelországi eseményeknek volt köszönhető az is, hogy megjelentek a 80–81-es időszakban az ellenzék újabb generációi, akik bekapcsolódtak tevékenységébe.

Az évtizedfordulón történtek jelentősen befolyásolták a politikai közgondolkodást, a hatalmi elitét és a tágabban vett politikai közvéleményét egyaránt. Az is megkockáztatható, hogy a lengyelországi események pozitív hatásai – az ország bel- és külpolitikai feltételrendszeréből adódóan – talán Magyarországon érvényesülhettek leginkább. A lengyelországi társadalmi, politikai konfliktusok számos tapasztalattal jártak a magyar ellenzék számára is. Egyértelművé vált, hogy a szovjet rendszer felélte tartalékait. A lengyel válság kimenetele sejtetni engedte azt is, hogy a szovjetek „ha tétovázásaikat összehasonlítjuk 1956-os viselkedésükkel, azt kell mondanunk, most jóval közelebb voltak ahhoz, hogy egy győztes forradalommal kiegyezzenek”²⁵. Azonban azért, hogy mindez nem következett be, a lengyel ellenzéki ideológia is okolható. A hetvenes évek második felétől elsősorban a lengyel KOR-ideológusok jóvoltából egyre inkább közkeletűvé vált a civil társadalom fogalma egy olyan általános értelemben, ami a nagyfokú autonómiával rendelkező, nem állami intézmények és gyakorlatok terét jelentette.²⁶ Az 1956-os bukott forradalom és az 1968-as felülről vezényelt reform után az alulról induló civil társadalom offenzíváját feltételezhető reformok eszméje terjedt el. Az állammal élesen szembeállított és attól különválasztott civil társadalom önszerveződésének programja mobilizálásra és a politikai integrációra kiválóan alkalmas. De a civil társadalom fogalma fontos volt azért is, mert az önszerveződő társadalom független szereplői a gazdasági reformokhoz is nélkülözhetetlenek. „Lényegét tekintve arról van szó,

24 Antonio Gramsci: Az értelmiség és a kultúra szervezete. Filozófiai írások. Kossuth, 1970.

25 Kis János: Gondolatok a közeli jövőről. Beszélő 3.

26 Arató András–Jean Cohen: Civil társadalom és demokratikus átmenet Latin-Amerikában és Kelet-Európában. Mozgó Világ 1992/7.

hogy a civil társadalom része az új típusú gazdasághoz szükséges környezetnek, amit nem lehet a civil társadalmon belüli mozgalmak nélkül megteremteni.”²⁷

Lengyelországban tehát úgy tűnt, kudarcot vallott ez a hatalmat, az államot és a civil társadalmat egymással mereven szembeállító dualista felfogás. A Szolidaritás törvényességének idején a lengyel társadalom mereven kettévált, és a civil társadalom, valamint a pártállam sáncai mögé húzódott. A válság kompromisszumokat igényelt volna, a kompromisszumokhoz partnerekre, lehetőleg reformistákra és politikai közvetítő intézményekre lett volna szükség. A szélsőséges polarizáció közepette azonban a Szolidaritás ideológiája – bármennyire is hangsúlyozta szükségességüket – a kompromisszumokra és a közvetítőkre nem talált rá. Így a civil társadalom önfelszabadításának eredeti terve, normatív és érzelmi tekintetben sikeres dualisztikus felfogása része volt annak a konstellációnak, amely elvezetett a Szolidaritás stratégiai kudarcához.

A demokratikus ellenzék hazai teoretikusai amellet, hogy az „új evolucionizmus” programját átvették, tisztában voltak a lengyel és magyar társadalom különbözőségével, ebből következően a két ellenzék lehetőségeivel. Ez tükröződött a civil társadalomhoz és a hatalomhoz való viszony meghatározásáról szóló vitákban és írásokban is.

A magyar ellenzék a Lengyelországból importált ideológiában a civil társadalom, a társaságok, ellenintézmények szerepét nagyra értékelte, emellett azonban az ajánlott társadalmi változásokat a pártállam szférájában szükséges, bár kevésbé radikális változásokkal kívánta kiegészíteni.²⁸ A hangsúlytelepítésnek ez a módja a 68-as csehszlovákiai intervenció előtti lengyel ellenzéki gondolkodók álláspontjára emlékeztet, amikor is az ellenzékiek stratégiájuk meghatározásakor abból indultak ki, hogy „felülről bevezetett reformokra kerül majd sor, s ez azzal a stratégiával jár együtt, hogy befolyásolni kell a létező hatalmi struktúra, mindenekelőtt a pártapparátus és a pártvezetés liberális elemeit. Hogy szaván fogják a rezsimet, ez a törekvés ugyanakkor azt is célozta, hogy közös nyelvet hozzanak létre a hatalmi eliten belül található potenciális reformerekkel.”²⁹ E „dupla fenekű” program – a civil társadalom rekonstrukciójának ideológiája és a reformerek, illetve a kívánatos pártreform érdekében a reformértelmisség felé fordulás – egyfelől a magyar viszonyok pontos helyzetértékeléséből következett, másfelől viszont tényszerűen jelezte az ellenzék politikai cselekvési lehetőségei előtt álló társadalmi korlátokat is. Az ellenzék nem választhatta a lengyelországi példát, ahol a társadalom az ellenzék mögött sorakozott fel a kormányzattal szemben. Magyarországon az ellenzék célja az lehetett, hogy a kormányzat és a de-

27 Uo.

28 Uo.

29 Heller Ágnes–Fehér Ferenc–Márkus György: Diktatúra a szükségletek felett. Cserépfalvi kiadás, 1991.

mokratikus ellenzék között jelenjenek meg nyomást gyakorló erők.³⁰ Az új evolucionizmus adaptációjának nehézsége elsősorban abból származott, hogy Magyarországon nem vagy alig létezett valami, ami a lengyel társadalom politikai önszerveződésére emlékeztetett volna. Paradox módon, ami később kialakult, az is az ellenzék relatív súlyát csökkentette.

Közismert, hogy a nyolcvanas évek fordulójától kezdve tömegesen léptek fel állampolgári engedetlenségi mozgalmak, elsősorban helyi sztrájkok képében. Ezek a jelenségek a lengyel válság elmélyülése, a szükségállapot kihirdetése után Magyarországon elmaradtak. Megjelentek azonban a hivatalos tömegszervezetek és a demokratikus ellenzék közötti szürke zónában új társadalmi mozgalmak. „Olyan kezdeményezések születtek (és fognak születni) – írta ez idő tájt Szilágyi Sándor –, amelyeknek nincs közvetlen közük sem az ellenzékhez, sem az ellenzékiek társadalmi-szakmai környezetéhez. S az utóbbi idők egyik legfontosabb változásai közé tartozik az is, hogy ezt a tényt egyre higgadtabban, magától értetődően veszik tudomásul kezdeményezők és az ellenzékiek is.”³¹ Ezek az új mozgalmak korántsem függetlenek a demokratikus ellenzék működésétől, éppen ellenkezőleg, azokról a csoportokról, szerveződésekről van itt szó, amelyek a lengyel események felívelő időszakában a demokratikus ellenzék „tömegbázisát”, új nemzedékét képezték. Az új nemzedék egyetemistái, szakkollégistái, a társadalom- és önismereti klubok tagjai, a béke- és zöldcsoportok azonban tömegében nem a demokratikus ellenzék által választott harcmodort követték. A „független, de nem ellenzéki” fogalmának megjelenése ekkorra tehető, hozzá kell tenni azonban, hogy akkoriban korántsem hordozott olyan pejoratív tartalmat, mint a nyolcvanas évek második felében. „A »független« jelző ilyesvalamit jelentett: alulról szerveződő, nem felülről irányított. A »nem ellenzéki« pedig: nem politikai és (vagy) legális. Nem politikai, azaz nem veszi célba a rendszer intézményeit, csupán speciális – önmagukban politikailag semleges – ügyeket képvisel. Legális, azaz a hatályos törvények alapján áll.”³² Elsősorban nem a legalizmus taktikája különbözteti meg e kezdeményezéseket a demokratikus ellenzékétől. A különbség inkább abból adódott, hogy az ellenzék az alkotmányos elveknek, a magyar állam törvényei közé becikkelyezett nemzetközi szerződéseknél a hatályos törvényekkel való konfliktusára alapozta a tevékenységét (jogi legalizmus), e mozgalmak viszont autonómiájuk

30 Kis János: Másfél év után ugyanarról. Beszélő 9.

31 Szilágyi Sándor: Tagkönyvcseré. Beszélő 20. Adalék a demokratikus ellenzéken kívüli „ellenzékiesség” gondolatvilágához – Székely József írása: „A magyarországi ellenzék 1981. december 13-ától függetlenül is olyan helyzetbe került, hogy differenciálódnia kell. A nyolcvanas évek elejére az eddigi polgárjogi ellenzék keretein túllépni akaró csoportok jelentkeztek. A túllépés igényét legalább három ok váltotta ki: a lengyel hatás, az elégedetlenség az eddigi reformokkal és egy harmadik, ami a jelen helyzetben alapvető: az új fiatal nemzedék szellemi nagykorúsodása. (...) Nemzedékem zöme nem vállalja nyíltan és teljes mértékben ellenzékiességét – abból a meggondolásból, hogy nem érdemes kockáztatni, idő előtt elvesztegetni a későbbi cselekvés lehetőségét.” (Reform és ellenzék; az alternatív szocializmusról. Beszélő 5–6.)

32 Kis János: Válasz a körkérdésre. Körök kora 3. 1988.

megteremtése és megőrzése során a hatályos jogrendet tartották szem előtt (szigorú legalizmus). „Kézenfekvő volt a feltevés – kommentálta Kis János a nyolcvanas évek második felében e magatartások közötti eltérést –, hogy a szigorú legalizmus követésének több esélye lehet a sikerre. A kisebb kockázat miatt nagyobb tömegeket nyerhet meg, s a hatalomból sem okvetlenül vált ki olyan erős védelmi reflexeket, mint az emberi jogok kihívó gyakorlása. Valóban: azok a mozgalmak, amelyek a demokratikus ellenzék jelképezte póluson innen helyezték el magukat, általában jóval nagyobb csoportokat tudtak maguk mögé állítani, mint az ellenzék.”³³ A körök, klubok, mozgalmak az intézményesített nyilvánosságtól elkülönített úgynevezett „másfeledek nyilvánosságát” építik ki, amelynek hatóköre az előbbiekből következően szélesebb lehetett – legalábbis a fiatal értelmiség körén belül –, mint az ellenzék befolyása. Az állandó konfliktusok a hivatalos intézményi világgal, a konfliktustanulási képesség hasznosítása hatást gyakorol az intézményi világ működésére is. E mozgalmak tehát ebből a szempontból „...felfoghatók úgy is, mint normális társadalmi kényszermechanizmusok az intézmények belső megváltoztatására.”³⁴ Jelentőségük társadalomelméleti szempontból abban van, „hogy a hierarchikus elrendeződés kizárólagosságába bevisznek egy olyan társadalomszerveződési elvet, amely szemben áll az alá-, fölérendeltségi logikával... Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az egyértelműen centralizált intézményi logikával szemben ezek a mozgalmak a széttagolódás igényét viszik be a társadalom életébe.”³⁵

Kis János ezzel összefüggésben arra figyelmeztet, hogy az e kezdeményezések által követett szigorú legalizmusnak komoly ára van – nemegyszer azok önfeladása, önfelszámolása. Hasonlóan helyesen jegyzi meg, hogy a pártállami struktúra lebontásának utolsó szakaszában – a politikai társadalom kiépítésekor – e mozgalmak is választás elé kerülnek, és/vagy a direkt politikai szerepvállalás (jogi legalizmus), vagy a visszahátrálás felé mozdulnak el. A klubok, társadalomelméleti körök, szakkollégiumok, egyesületek működése természetesen nem választható el az ellenzék társadalmi integrálódásának meghirdetett céljától. Az integráció, a beépülés programjának középpontjában azonban a hivatalos intézményeken belül mozgó értelmiség áll, mégpedig abból kiindulva, hogy a demokratikus ellenzék létezésének pusztá ténye is jelentősen befolyásolja a hivatalos értelmiség progresszív és konzervatív tagjainak magatartását és egymáshoz való viszonyát. „Hatására a szabadabban gondolkodók a korábbiaknál többet engedhetnek meg maguknak a konzervatívokkal való vitában.”³⁶ Az ellenzék jelenléte és a második nyilvánosság kialakulása kifejezetten jól jön a hivatalos intézményrendszerben dolgozó értelmiségieknek. Sőt az ellenzéki értékelésekből úgy tűnik, mintha a demokratikus ellenzék „vetését” a beilleszkedett értelmiség aratná le:

33 Uo.

34 Kéri László: Klubok, körök, alternatív mozgalmak néhány tanulsága. *Körök kora* 3. 1988.

35 Uo.

36 Kovács Eszter: A liberális alternatíva társadalmi feltételeiről. *Beszélő* 7.

„...megjelenik egy téma, egy gondolat, olykor egy írásmű az ellenzék fórumain, és részben megvalósul és meg is jelenik, csakúgy a margón túl, az első nyilvánosságban”³⁷. Kenedi némiképp rezignáltan rögzíti 1984-ben, hogy „mostanra érik be az a tapasztalat, hogy a hivatalos tudományos és művészeti életben hasonló gondolatok jegyében, mint amelyek az ellenzék körében uralkodnak, jelentős teljesítményeket lehet elérni, míg ha valaki az ellenzék közé keveredik, ellehetetleníti magát... Úgy viselkednek, mint aki lehallgatott barátja telefonját használja a hatóságoknak szóló üzenetközvetítőnek.”³⁸ A legalista formák tehát az értelmiség különböző csoportjaiban rohamosan terjednek, és ez a folyamat nagyobb nyilvánosságot képes biztosítani, mint az ellenzéki cselekvés. „Jelenleg mi vagyunk legkevésbé abban a helyzetben, hogy az általunk elindított erjedést képviseljük az ellenzék fórumain kívül...”³⁹

Az ellenzék tehát különös szorításban van. A reformokban, amelyek a pártállam vontatottan épít ki, nem bízik, a forradalmat lehetetlennek tartja, a reformértelmiségre hatása pedig csak közvetett lehet. Programadó híres írásában Kis János mégis a kitörés lehetőségét vázolja fel: „Két politikai eseménysor gyorsította fel a változást... kezd beérni a Sztálin utáni korszak szívós evolúciója, már közvéleményt lehet teremteni az emberi és állampolgári jogok közül, s az állam érzékenyebbé válik a közvélemény nyomására... A változás másik gyorsítója a nemzetközi enyhülés és a világgazdasági nyitás... Megszületett tehát az új taktika: cselekedjünk úgy, mintha nem a büntető törvények és adminisztratív rendszabályok lennének a mérvadók, hanem a magas szintű jogelvek. ...az odafigyelő közvélemény megtanulja, hogy az ilyesmi lehetséges.”⁴⁰ Nem egy társadalmi csoport képvisellete, hanem a kritikus közvélemény kialakítása, mintaadás, a társadalmi tudat befolyásolása, a számon kérhető engedelmesség határainak átalakítása: ezek lesznek a hívószavak.

Az ellenzéki célok meghatározásánál jóval nehezebb annak meghatározása, hogy valójában ki az ellenzéki, mi az ellenzékiiség, mi az ellenzéki tevékenységdifferencia specifikája. A Beszélő idevonatkozó írásaiban többen rámutatnak, hogy a válasz megfogalmazása nem egyszerű. A magánszamizdat mellett létezik az állami szamizdat, amely kizárólag belső használatra készül, de a magánszamizdathoz hasonlóan ugyancsak a hivatalos könyv- és újságcenzúrát függeszti fel.⁴¹ Ezek az írások fittyet hányanak a tabuknak, és ráadásul nagyjából ugyanazt a közönséget célozzák meg, mint az ellenzék: a beavatottak és a szakemberek szűk rétegét. Eörsi szerint reformizmus, ellenzékiiség és forradalmárság között tartalmi kritériumok alapján nem vonható meg a határvonal. A „kívülállás” és a „belülmaradás” semmilyen eszmei követelményhez nem fűződik. „Aki még intézményes keretek között mozog, az – bármit valljon is – legfeljebb reformista, aki kívül

37 Kenedi János i. m.

38 Uo.

39 Uo.

40 Kis János: Gondolatok a közeljövőről. Beszélő 3.

41 Eörsi István: Csto gyelaty? Beszélő 4.

rekedt ezeken, az bármilyen ideológiát is valljon magáénak, ellenzéki.”⁴²

Eörsi véleményében mások is osztoznak: „Nincs sok értelme annak, hogy világos határvonalat húzzunk reformerség és ellenzékiesség, radikalizmus és forradalmiság között. A határvonalak amúgy is örökösén mozgásban vannak, másrészt a jövőbeli fejlemények iránya fogja meghatározni az ellenzék tevékenységének jellegét.”⁴³ Van, aki abban látja az ellenzékiesség, illetve a másként gondolkodás lényegét, hogy a tőlük származó írások nem lehetnek a hatalmi csoportok közötti küzdelem eszközei.⁴⁴ A Beszélő első, szerkesztőség által összeállított programtervezete részben az erről szóló vitában elhangzottakra reflektálva azonban elég kategorikusan fogalmaz: „Javaslataink túlnyomó része egyenesen a jogszabályalkotó államhatalmi szervek és az intézkedő államigazgatás közreműködését feltételezi. Kivételes esetekben azonban az állampolgárok az állam közreműködése nélkül is változtatni tudnak.”⁴⁵ A Beszélő korai írásai bővelkednek a hatalom számára megfogalmazott tanácsokban, amivel a szerzők bevallottan is a hatalom sáncain belüli ellenzék helyzetét kívánják támogatni. A hatalommal kapcsolatos helyzet tudat problémája alaposan dokumentált kérdéskör az ellenzéki irodalomban. A hatalomról, a hatalomhoz való viszonyról szóló viták fő vonulata a párt demokratikus erőinek és a reformértelmiségnek a támogatása. Az ellenzéken belül létezett az a felismerés, hogy a hatalom egésze számára az ország hitelképességének fenntartásához, a sajátos magyar hintapolitika kivitelezéséhez egy jól körülhatárolt nem túl nagy mozgástérrel rendelkező, jobbára csak bizonyos értelmiségi körökkel kapcsolatot tartó ellenzékre szükség van: „Az ellenzéknek magának a kormányzatnak kellene nehéz helyzetében kitalálnia, ha – isteni szerencséjére – nem létezne máris.”⁴⁶ Esetenként egy-egy szerző a Beszélő hasábjain az ország külpolitikai mozgástérét növelendő még fel is kínálja a szamizdatban rejlő, a hivatalosságtól való távolságból adódó lehetőségeket.⁴⁷ Sűrűn megfogalmazódik, hogy a hatalom megosztott; mindenható, mindent számon tartó, minden nonkonform cselekedetet megtorló hatalom nem létezik. Az ellenzék túlnyomó része tisztában van azzal, hogy a reformerők hajlandók és készek lesznek a változtatásokra, ha ez hozzásegíti őket a válságos idők átvészelésére.

Hasonlóképpen evidencia volt az ellenzék reprezentánsai számára a kölcsönös egymásrataltság ténye a hatalom reformerőivel, a technokráciával és a bankokráciával. Tudatában voltak annak is, hogy a hatalom konzervatívabb szárnya a retorziók gyakorlása (követések, zaklatások, elbocsátások) során addig megy el, amíg nem veszélyezteteti a Nyugaton kialakított liberális image-ét. (E tekintetben a hetvenes

42 Uo.

43 Szabadgondolkodó: Jelszavaink legyenek: haza és haladás. Beszélő 7.

44 Szalay Pál: Remény – remény nélkül. Beszélő 4.

45 Programtervezet, Beszélő 5–6.

46 Kun Ágota: Szubkultúra vagy politikai ellenzék? Beszélő 7.

47 Csonka Dénes: Az optimista alternatíva körvonala: Magyarország illirizálása. Beszélő 5–6.

évek második feléhez viszonyítva lényegesen megváltozott a külpolitikai helyzet. Az enyhülés korszakában a nagyhatalmak között kialakult viszony, a nyolcvanas évek közepén pusztán a magyar helyzet, a vezetés kiszolgáltatottsága hintapolitikája legitímálta az ellenzékét.)⁴⁸ Az ellenzék igyekezett a reformerők számára egyértelműsíteni, hogy a tárgyalásra kényszerítés polgári taktikájával tulajdonképpen a kezére játszik, s lehetőséget teremt – ha a Szovjetunió válsága kellően elmélyül – a szükséges gazdasági és politikai reformok bevezetésére. Az ily módon felkínált taktikai lépések elfogadása az az út, amely a politikai vezetés saját hatalmának átmentését is elősegíthetné.⁴⁹ Azonban élt a bizonytalanság, mert érzékelték, hogy a hatalom konzervatív csoportjainak érdekeltsége a tolerancia fenntartásában és a liberális image bizonyításában végleges lehet. S mivel az ellenzék tömegbázis nélküli, ha a helyzet úgy kívánja, félre is állítható. A konzervatív szárnyra e tekintetben csupán külső nyomás nehezedik (ezért egyesekben azután a végleges hangulatban a tényleges illegálisba vonulás perspektívája is felmerül). A gazdasági és a politikai hatalommal való tényleges párbeszédre törekvés szándéka végigkíséri tehát a nyolcvanas évek első felének történetét. Ez idő tájt mindez elsősorban a reformszárny lehetőségeinek kiterjesztését jelenti. Még néhány évre van szükség a reformértelmség radikalizálódásához, valamint a technokrácia újabb nemzedékének az állami és egyéb kulcsfontosságú gazdasági pozíciókba történő beáramlásához. Mindez majd hozzájárul ahhoz, hogy e csoportokban az ellenzéki befolyás jelentősége növekedhessen, s új szövetségek jöhessenek létre.

Válságok és stratégiák

A rendszerváltás előzményeinek, az átmenetnek csupán részleges rekonstrukciós kísérlete során sem kerülhető meg a kérdés, hogy milyen idő- és térszerkezetben kell gondolkodni a volt szocialista országok világgazdaság és világpolitikai reintegrációja kapcsán. Elfogadjuk-e azokat a megközelítéseket, az események váratlansági sokkjának hatására született reakciókat, amelyek hajlamosak a kelet-közép-európai

48 Kenedi János i. m.

49 Szabadgondolkodó i. m. A megegyezéssel kibontakozás egyik legkorábbi „forgatókönyve” Oltványi Ambrustól származik: „Az államvezetés ebben a helyzetben – a további bonyodalmak elkerülése céljából – a kompromisszumos megoldást választaná, vagy döntene, hogy elfogadja egyenrangú partnerként a demokratikus tömegmozgalmat, amit annál könnyebben megtehetne, mert amúgy is hajlamos a szükséges változások életbeléptetésére és mert – miután »a lakosság nem tartja kormányzásra képtelennek és nem táplál heves indulatokat vele szemben« – tárgyalási pozícióit nem kell eleve reménytelennek tekintenie. Ezek után már csak az lenne hátra, hogy a kormányzat megbízottjai és a másik oldal képviselői, valamint tanácsadói: az ellenzék szószólói (akárcsak 1866–1867-ben Ferenc József és tanácsadói, illetve a magyar liberálisok vezetői) tárgyalóasztalhoz üljenek, s a kölcsönös engedékenységgel és méltányossággal szellemében kidolgozzák egy – a hatalmi struktúra pluralizálását maga után vonó – „megegyezéssel kibontakozás” feltételeit és menetrendjét, egyszersmind megnyitva az utat »35 éve megoldatlan problémáink« előtt. Kétségkívül vonzó forgatókönyv – belátható időn belüli megvalósulásra azonban a hazai viszonyok ismeretében aligha számíthatunk.” Beszélő 5–6.

rendszerek összeomlását öntörvényű, alapvetően belső változásnak minősíteni, avagy inkább azokat az interpretációkat tekintjük hitelesnek, amelyek szerint a 89-es fordulat értelmezhetetlen a világgazdaság tartós folyamatainak vizsgálata nélkül?

Mindenekelőtt ki kell jelentenünk, hogy a kelet-európai országok jelentős mértékben különböztek a tekintetben, hogy milyen súlyt képviseltek a társadalom felől alulról és a hatalom irányából felülről érkező rendszerátalakító kezdeményezések, de másrészt eltérők voltak abban is, hogy milyen mértékű volt, illetve lehetett a külső folyamatok hatása az egyes országok átalakulásában. Általánosságban megállapítható, hogy egy adott ország növekvő reformkapacitása – amely a piaci szocializmus erőinek térnyerésével mérhető – kedvező hatással volt a nyugati gazdasági és jogintézmények befolyásolhatóságára.

Az államszocialista rendszerek – annak ellenére, hogy hasonló gazdasági kényszerek szorongatták Kelet-Európát – korántsem voltak egyformán felkészültek a világgazdaság rendszerébe való újraintegrálódásra. A válság elmélyülésének okait kutató szerzők már a hetvenes években kiemelt szerepet tulajdonítottak a világgazdaság jelenségeinek. A szocializmus világpozíciójának megrendülését jelzi, hogy 1971-től kezdve az összes kelet-európai ország külföldi adósságai hirtelen megnövekednek.⁵⁰ Ennek jelenléte és erodáló hatása közvetlenül kimutatható e rendszerek összeomlásában. A magyar társadalmi, gazdasági, politikai krízis kiéleződésében is kiemelkedő szerepet játszott az adósságcsapda. Az adósságkihelyezések megkezdésével kapcsolatos döntések a tőkés berendezkedésű országok részéről nem nélkülözték a gazdasági racionalitást. Éppen ellenkezőleg, mindez egy középtávú világgazdasági ciklus emelkedő ágának végére, a piacok szűkülésével járó válság kezdetére datálható.⁵¹ A kelet-európai országok gazdasági válságjelenségei – a fejlett nyugati gazdaságokkal ellentétben – az erőforrások feleledéséből és az új, intenzív növekedési pálya megteremtésének nehézségeiből adódtak. S ezért az intenzív típusú növekedés feltételeihez való hozzájutás, a technológiai innováció, különösen az új technológiák felhasználása, a fogyasztási szükségletet kielégítő iparágak fejlesztése mind-mind a fejlett világ felé fordulást ösztönözte. A nyugati források elérhetőségét – amely korántsem párosult a technológiai innovációs képességek és kapacitások átadásával – végül is megkönnyítette az, hogy „a tőke a profit realizálásával kapcsolatos problémák miatt nehezen szánta rá magát a beruházásokra, és inkább stabil kamatot hozó hitelek nyújtására vagy spekulációra törekedett, mint valódi termelő gazdasági tevékenységre. Nem lévén képesek termelő beruházások révén profitot realizálni, ebben a helyzetben a tőketulajdonosok készségesen adták kölcsön pénzüket nagyon alacsony kamatra. ...A nyugati társaságok a kemény verseny és a nyugati piacok telítődése időszakában felfedezték, milyen érdekek

50 Hannes Hofbauer–Andrea Komlosy: Az átalakuló Kelet-Európa. Esmélet 11–12.

51 Wiener György: Világtörténeti korszakváltás és kelet-európai változások. Rendszerváltás történész szemmel. PT. Alapítvány, 1992.

fűződnek a harmadik világbeli és kelet-európai piacokhoz, ellensúlyozva így a nyugati országok közötti kereskedelem hanyatlását.”⁵²

A kelet-európai gazdaságok növekedési céljait és a versenyképesség standardjait egyre növekvő mértékben a Nyugat határozta meg. Ennek következtében a hetvenes évek elejétől elkezdődött a létező szocializmusok különböző ütemű, de egyértelmű visszatagolódása a kapitalista világ gazdaságba. Ettől a történelmi pillanattól kezdve a kelet-európai gazdaságok számára már nem a saját növekedési eszmény a viszonyítási pont, hanem a rivális nyugatiak követése.⁵³

A gazdasági folyamatok mélységének felismerésében a különböző tőkés államok és érdekelt gazdasági csoportok nyilvánvalóan eltértek egymástól. Egyes kommentátorok szerint a legfejlettebb tőkés országokban a kelet-közép-európai változásokat alaposan előkészítették. (Hozzátehetjük: rendelkeztek is ehhez minden lényeges pénzügyi, politikai, kulturális eszközzel.⁵⁴) Wiener György szerint például az „amerikai politikai elitben már a hetvenes évek közepétől azok az érdekcsoportok kerekedtek felül, amelyek felismerték, hogy a létező szocializmus tartalékai fokozatosan kimerülnek, s ezért a Nyugat az eddigi védekező magatartást végérvényesen offenzív stratégiával válthatja fel.”⁵⁵ E világstratégiai koncepció, illetve ennek intézményesülése, az úgynevezett „strukturális erőszak” ittléte a nyolcvanas évek hitelválsága során vált közvetlenül érzékelhetővé; „az 1982-es fizetési válság kirobbanásakor – az IMF ösztönzésére – a hitelezők lényegében kartellbe tömörültek, csak azoknak a kormányoknak folyósítottak további kölcsönöket, amelyek a nemzetközi pénzügyi szervezetek gazdaságpolitikai követeléseit elfogadták.”⁵⁶ A kelet-európai államok gazdasági függőségének elmélyülését jelzi, hogy 1989-ben a nemzetközi pénzügyi szervezetek már nemcsak a gazdasági, hanem közvetlen politikai követeléseket is megfogalmaztak.⁵⁷

A nyugati centrumországok expanziós törekvései azonban önmagukban nem érvényesülhettek volna befogadó közeg nélkül. Ehhez a szocialista rendszer specifikus ellentmondásainak kiéleződésére és a legitimitációs válság súlyosbodására is szükség volt. A vázolt törekvések csak ezekre épülve fejthették ki valódi hatásukat. A magyarországi változások, a magyar politikai vezetés által bevezetett konstruktív reformok sorozata – amelyek markánsan különböztek a szomszéd országokban zajló eseményektől – a tőkeviszonyok fokozatos elismerését és kiterjesztését váltották ki. Egyúttal lépésről lépésre a piacgaz-

52 Hannes Hofbauer-Andrea Komlosy i. m.

53 Uo.

54 Johan Galtung: Az imperializmus strukturális elmélete. Fejlődéstanulmányok 4.

55 Wiener György i. m.

56 Uo.

57 Uo. Asztalos László erről az 1989-re kialakult állapotról így ír: „A külső pénz- és tőkefolyamatok – mindenekelőtt a Nemzetközi Valutaalap, a Világbank, a nyugatnémet és az amerikai kormányzatok pénzügyi szakemberei, a Rockefeller, Soros, Sarlós, Murdoch, Springer nevével fémjelezhető magántőkés csoportok képviselői – azonban már gyakorlatilag diktáló pozícióba kerültek mind az »új kádárizmus«, mind a modern baloldali-szocialista gondolkodásmód exponensei – Grósz Károly, illetve Németh Miklós – által vezetett párt- és kormányzervekkel szemben.”

daság és a demokrácia intézményeit helyezték előtérbe. Ezek az intézkedések időben elhúzódva kettős hatással jártak. „Kezdetben – ahogy Asztalos László ír erről – a Kádár-rendszer oszlopai, majd pedig oszloppromboló Sámsonjai lettek.”⁵⁸

A tőkeviszonyokban, pénzbeli kalkulációban és a szabályozásban rejlő rendszerellenes kihívást a politikai rendszer „okos” konzervatívjai is felismerték, ennek lett a következménye az MSZMP KB 1972-es októberi határozata, amely az utolsó kedvező alkalom volt a békés visszarendeződésre. A nemzetközi kőolajválság végképp megrendítette a versenyképességünkbe vetett hitet, és a szakértők elemzése szerint ettől kezdve lényegében már csak a piacgazdasági szabályokhoz való passzív alkalmazkodásra futotta erőnkből.⁵⁹ Mindez fokozatosan a külföldi tőkétől való függőség kialakulásához vezetett. A Nyugat felé történő gazdasági orientáció összekapcsolódott számos belső gazdasági reformmal, amelyek végeredményben az államszocialista modell dezorganizációját eredményezték. Ebben az értelemben állítható, hogy a reformok a rendszer szempontjából végül is hosszabb távon destabilizáltak. Azzal együtt, hogy az ideológiai adminisztratív szféra bevezette a piacgazdaság működéséhez elengedhetetlen makro és mikro pénzügyi eszköztár elemeit (bank- és biztosításügyi reform, értékpapírok, monetáris restrikció stb.), kedvező aurát teremtett a külföldi pénzüvilág számára is.

A világkapitalizmus természetét elemző korai újbaloldali szerzők már a hetvenes években született írásaikban felhívják rá a figyelmet, hogy e törvényszerű bekövetkező folyamat dinamikája, a külső érdekek érvényesülése alapvetően a különböző társadalmi rétegek fogadókészségében rejlik. Pontosan regisztrálták azt is, hogy egy ilyen világhelyzet, „a helyrehozatal” történelmi küzdelme az adott országokban a technokrata elemek megerősödésével jár majd. A vörösök kontra szakértők konfliktusa Kínától Magyarorszáig végig kíséri a reformok, illetve a szocializmusok történetét. Az uralkodó osztályok reformokban érdekelt része heterogén, a politikai elit többnyire nem sorolható közéjük. A piaci szocializmus társadalmi erői „alul a vállalati szintű döntéshozók, felül azok a döntéshozók, akik a nemzetgazdaság szintjén mégis kívül esnek a politikai eliten. ...E csoportokat többnyire csak a gazdasági hierarchiában betöltött viszonylagos pozíciójuk alapján lehet meghatározni. Az egyetlen kivétel az a csoport, amelynek tagjait általában »szakértőnek« nevezik... Kiválasztásuk elsődleges kritériuma a szakmai hozzáértés, a politikai megbízhatóság csak másodlagos követelmény. Tőlük származik a piaci szocializmus ideológiájának állandóan visszatérő refrénje, tudományos hozzáértést a politikai kritériumok helyett.”⁶⁰ A szakértők csak kivételesen juthatnak be a politikai elitbe (Magyarországon éppen onnan igyekeznek kifelé). Mivel a piacgazdaságban a szakértelem szerepe nyilvánvalóan

58 Asztalos László György: A pénz szerepe a magyar rendszerváltásokban. Valóság 1990/9.

59 Uo.

60 Bence György és Kis János i. m.

növekszik, számukra elsősorban a tervgazdaság visszaszorítása, a piaci rendszer bevezetése ígér hatalomnövekedést. „Ezért nem meglepő, hogy a hierarchia minden szintjén a szakértők a reform legkeményebb hívei.”⁶¹

A szakértők által kifejtett technológiai „nyomással” szemben – amely a gazdasági hatékonyság elvére épül és amelynek végeredményben a világgazdaság normáival való szembesülését sürgeti – létezik állandó ideológiai nyomás is. Ennek az a célja, „hogy megakadályozza a szakember réteg érdekeinek megmerevítését, minimalizálja a jövedelemkülönbségeket és a tőkés termelési módban az osztálykonszolidáció folyamata szempontjából központi jelentőségű, elkülönült életstílus és egyéb státuscsoport-jellegzetességek fennmaradásának és/vagy megerősödésének lerombolását”⁶².

Magyarországon természetesen azok a rétegek, szakmai csoportok érdekelték a világpiachoz való igazodásban, az ehhez szükséges gazdasági, politikai mechanizmusok kiváltásában, akik „szakértők”, vagyis meghatározott területen másoknál ügyesebbek, képzetesebbek; azok, akik nagyobb szervezési felelősséggel és magasabb jövedelemmel rendelkeznek. Ezek pedig elsősorban a formális hatalom alsóbb régióihoz tartozó pozíciók birtokosai, valamint hozzájuk kötődő felsőbb gazdasági elitcsoportok köréből kerültek ki. Ők azok, akik maguk mögött tudhatják a szakértelmiségi többséget is, ők azok, akik kikövetelik a termelés hatékonyságát, ami nem mérhető mással, mint a világgazdaság mércéjével.⁶³

A politikai függés oldódása bizonyos kezdetleges belpolitikai mozgásokra adott lehetőséget, melynek következtében kialakult egy olyan hatalmi szerkezet, amiben „csak” a kül-, és bel- és a személyzeti ügyek tartoztak direkt módon a a birodalmi ellenőrzés alá. A birodalmi alávettség mellett megjelenik a közvetlen pénzügyi és technológiai függés szerkezetének más élperifériákról már ismert néhány eleme. A külső függésrendszer változása a belső társadalom és hatalom szerkezetében olyan átrendeződést idéz elő, amely megteremti a maga belső apparátusát és annak ellenzékét.⁶⁴ Az új struktúra előhívta kiszolgáló rétegét, amelynek elsőrendű feladata a világpiacon függés technológiai folyamatainak kezelése és a birodalom politikai érdekeivel való összehangolása volt. Az ehhez szükséges apparátuscserére először a funkcionális irányító területeken, az ágazati és külügyi tárcánál jelent meg. A pártállam különböző szervei és területei között is módosultak a kapcsolatok.

„Az államszervezet eléggé nyilvánvalóan kettészakadt. A közvetlen hatalmi intézményeket a felső szintű pártvezetés direkt módon irányította, a gazdaságirányítás terén fordított volt a helyzet: a pénzügyi és bankbürokrácia teljesen uralta a folyamatokat és magát a politikai döntésmechanizmust.”⁶⁵ A megerősödő kormányzati szakkü-

61 Uo.

62 Immanuel Wallerstein: A világkapitalizmus felemelkedése és jövőbeni összeomlása. Összehasonlító vizsgálati szempontjai. Fejlődéstanulmányok 4.

63 Uo.

64 Böröcz József: két szék között... Valóság 1989/11.

rokrácia számára – mivel a káderbürokrácia egyre inkább tehetetlen – elkerülhetetlenné válik az ütközés, aminek keretfeltételeit majd a politikai átmenet biztosítja.

Válságstratégiák

Az 1987-es év legfontosabb politikai eseményei – a Fordulat és Reform, a Társadalmi Szerződés és a lakitelki találkozó – már egy új politikai időszak kezdetét jelentették. A hatalomtól független, majd az azzal egyre erőteljesebben szembenálló politikai erők, alternatív szervezetek számára a játéktér az MSZMP felbomlása és a gomba módra szaporodó klubok, mozgalmak, egyesületek létrejötte jelentette. Az alternatív kezdeményezések a civil társadalom politikai közvéleményére támaszkodva – de a társadalom egészére hivatkozva – hirdették meg egyre markánsabban egyrészt az állam és a társadalom elkülönülésének, szembeállításának programját, másrészt a reformerőkkel való konszenzus szükségességét. „...a vitákból egyértelmű azonban, hogy az akkori elemzők a civil társadalom fogalma alatt soha nem a társadalmat értették, hanem azt a részét, amely képes arra, hogy a hatalommal szembeni ellensúlyokat, alternatív politikai programokat létrehozza”⁶⁶.

A politikai átmenetről készült analízisek pontosan kimutatják – és a magyar változások dinamikája, az evolutív jelleg is ezt támasztja alá –, hogy szoros összefüggés van a régi rendszer természetete, valamint a politikai változás jellege, szereplői között. Ez a kölcsönhatás meghatározza a szereplők közötti viszonyokat is. A politikusokat és a politológusokat a mélyülő válság hatására létrejött reformhelyzet egyre intenzívebben foglalkoztatta, s keresték a kialakult feszültség feloldásának módját. A különböző politikai reformtervezetek alapproblémája az volt, hogy miképpen lehet a reformhelyzetben a különböző „reformkapacitásokat” összekapcsolni, miképpen lehet az alulról jövő reformkezdeményezéseket felülről befolyásolni, illetve a békés átmenet medrébe terelni. A létező latens pluralizmus feloldásának alapkérdése az volt, hogyan kapcsolható be a társadalom az egyre inkább differenciálódó politikai intézményrendszer és a születtendő politikai társadalom működésébe.

Bozóki András az egyik írásában az átmenet dinamikáját elemezve kiemeli, hogy az 1987-től 1989 ősziig tartó időszakot a politikai szereplők közötti konfliktusok mentén lehet leírni. A párton belül megkülönböztetett konzervatív és reformer csoportokat, az egyre nyíltabban fellépő ellenzéken belül mérsékelteket és radikálisokat. „A rendszerváltás folyamatában mind a négy csoportnak fontos szerep jut; az átmenet első szakaszában általában az állampárton belüli konzervatívok küzdelme áll előtérben, azt követi a második szakaszban a

65 Szoboszlai György: Alkotmányos átalakulás Magyarországon. Eszmélet 13–14.

66 Csizmadia Ervin: Társadalom és az új rendszer. Valóság 1991/4.

hatalmi elit és az ellenzék szembefordulása, majd a régi hatalmi elit visszaszorulásával a mérsékelt és radikális ellenzéki erők harca válik dominánssá.⁶⁷ A folyamat kapcsán két egymást feltételező, egymástól függő tényezősor hatása érvényesül. Ugyanis minél előrehaladottabb a latens vagy nyílt párttagozódás, annál inkább nő a súlyuk a hatalmat birtokló csoportokon belül azoknak, akik a társadalommal kompromisszumot kívánnak kötni. Ugyanakkor minél jelentékenyebb szerepet kapnak a párton belüli reform erők, annál nagyobb mozgáster nyílik az úgynevezett alternatív mozgalmak számára.

A hatalomátadás és -átvétel menetrendjét jelentős mértékben befolyásolták a Kelet-Európára vonatkozó nagyhatalmi elgondolások, kelet-közép-európai régió új status quójának meghatározásában szerepet játszó koncepciók – amelyek nem voltak újkeletűek – csak a csendes forradalmak során váltak realitássá. „Az eredeti jaltai megállapodás nem tartalmazott olyasmit, hogy a Szovjetunió erőszakot alkalmazhat az általa megszállt országok politikai rendszerének megóvása érdekében. Ez az engedmény Jalta későbbi, történelmi értelmezésének a része. És ez az értelmezés 1976 és 1981 között megrendült.”⁶⁸ A hazai teoretikusok számára is egyértelmű volt, hogy Európa jövője nem kis részben attól függ, hogy mi kerül a helyébe. Kelet-Európa finnlandizációjának – „önfinnlandizációjának” – álma és stratégiája már a hetvenes években – elsősorban lengyel hatásra – a civil társadalom önfelszabadításának programjával együtt megfogalmazódik. A koncepció mögött a jaltai megállapodások atlanti értelmezése húzódott meg, amely kizárta, hogy bármely szövetséges hatalomnak jogában állna kényszerrel alkalmazni a szabad választások megakadályozására, a nem szabadon választott kormányok hatalomba segítésére vagy hatalmon tartására.⁶⁹

Hasonlóképpen közkezen forogtak már a nyolcvanas évtized fordulóján Kelet-Közép-Európa semleges státusára vonatkozó elképzelések, s reneszánszukat élték a Mittel-Európára vonatkozó fogalomtisztázási kísérletek. Ezek a finnlandizáció minimális programjához képest – bár kevesebb eséllyel kecsegtetnek –, ha bizonytalanul is, de továbblépnek; „Ha már Európa egysége irreális, vagy legalábbis olyan távoli, hogy mi már nem érjük meg, foglalkozzunk legalább képzeletben egy kisebb álommal: mintha könnyebb megvalósíthatóságát épp kicsinyített és tágítható határai szavatolnák. Hidakat kell építeni a másik part felé, ha mégoly ingatagokat és illuzórikusakat is.”⁷⁰

A kialakult európai status quón túllépő stratégiák a nyolcvanas évek közepéig „tarsolyban” heverték, és csak Gorbacsov fellépése nyomán, illetve a két nagyhatalom megállapodásainak eredményeként váltak a kelet-európai átrendeződés rendkívül gyorsan amortizálódó – forgatókönyveivé. Zbigniew Brzezinski 1988 januárjában tartott híres előadása már a „Visszatérés Közép-Európához” címet visel-

67 Bozóki András: A magyar átmenet... Valóság 1991/8.

68 Kis János: A jaltai dilemma. MF. 16. 1985.

69 Uo.

70 Antun Soljan: Európa katonizációja. Kell-e nekünk Közép-Európa? Századvég különszám.

te. Brzezinski beszédében nyíltan felmondta a Jalta után kialakult külpolitikai rend érvényességét: „Engedjék meg, hogy mindenekelőtt nyíltan megfogalmazzam politikai téziseimet. Kelet-Európa – ismétlem: Kelet – mai politikai fogalma Teherán, Jalta és Potsdam gyümölcse. Másként fogalmazva, a negyvenes évek közepének erőviszonyait tükrözi. ...A Nyugat egy lehetséges szovjet dominanciával szembeni politikai védekezése átváltozott a keleti szovjet uralom fennmaradásának problémájává.”⁷¹

A Nyugat stratégiája csak a Szovjetunió megnyugtására, s ennek megfelelően a fokozatosságra épülhetett és nem irányulhatott a térség bekebelezésére. A két blokk létezését adottnak kellett tekinteni, de nyilvánvalóan a fő cél a de facto semlegesség kialakítása volt A semleges Németországra épülő terveket a berlini fal leomlása, illetve a német egység szabaddá válása időszerűtlenné tette, s ha vonatottan is – s több ellentmondással terhelve, mint 1989 lázas napjaiban gondolni lehetett – Kelet-Európa számára megnyílt a lehetőség az európai integráció felé.

Az említett koncepciók és külpolitikai fordulatok jelentős mértékben befolyásolták a belpolitikai reformprogramokat és forogatókönyveket, a politikai szereplők váltógazdálkodását. Az egyesülési törvényt kísérő viták minden bizonnyal komoly szerepet játszottak a tárgyalásos forradalom végeredményének kialakulásában.

Első változata még a defenzív liberalizálás koncepciójára épült, és a társadalom politikai potenciáját az adott szinten kívánta befagyasztani. Az a szándék húzódott mögötte, hogy a politikai konkurencia a pártképződés küszöbét ne lépje át. Ezzel egy időben a párt legmagasabb döntési fórumain az érdekképviselői szervezetek és a végrehajtó hatalom viszonyának újrahangolása, az érdekképviselői törvényi szintű szabályozásának szükségessége fogalmazódott meg. Ugyanekkor dolgozták ki a parlament második kamarájára vonatkozó elképzeléseket, amelyek intézményesülése a jelenlegitől nyilvánvalóan alapjaiban eltérő politikai arénát eredményezett volna.

Az 1989. februári MSZMP KB-döntés és az egyesülési törvény végző formájában már számolt a többpártrendszer kialakulásával. A társadalomban felgyorsuló politizálódási folyamatok – amelyek centrumából a civil társadalom kezdeményezései egyre inkább kikerültek – elsősorban a pártok létrejöttének kedveztek. A választójogi és a párttörvény bizonyos értelemben az újonnan keletkezett – nem a pártalakulás céljával létrejött – szervezeteket is a kényszerpártosodás irányába terelte. Az érdekképviselői szervek régi rendszerhez kötődő csoportjai az új szervezetek, illetve szimpatizánsai szemében vagy illegitimmé váltak, vagy megszűntek-átalakultak; a nyolcvanas évek korporációs és civil társadalmi kezdeményezései pedig nagyrészt legyengültek vagy felszívódtak az új pártszerveződésekben. A civil társadalom programja nem a hatalom átvételét, hanem annak csak kiszorítását tűzte ki célul. A hatalom váratlan összeomlását követő hatalmi

⁷¹ Zbigniew Brzezinski: Visszatérés Közép-Európához. Kell-e nekünk Kelet-Közép-Európa? Századvég különszám.

vákuumban azonban nem volt más megoldás.⁷² Így vált a direkt participációs formákat félretolva a politikai rendszer alapjellegzetességévé a lebegő pártstruktúra.

A párton belüli hatalomért folytatott küzdelemmel egyidejűleg lezárult a kritikai ellenzék integrációs korszaka, és lépésről lépésre gyengült az a „negatív koalíció”, amelyet nálunk nem egy szervezet – mint Lengyelországban a Szolidaritás –, hanem az ellenzéki szervezetek kerekasztala szimbolizált. Ettől az időponttól számíthatjuk a népi tábor és a demokratikus ellenzék intézményi szintű differenciálódását is. Ez egy olyan konfliktusteret hozott létre a politikai csoportok között, amely már korántsem érthető és értelmezhető a hatalom kontra ellenzék dimenziójában. (Az elmúlt hónapok Mozgó Világ-beli vitái visszamenőlegesen is exponálják azt a problémát, hogy vajon a nyolcvanas évek közepén a létező konfliktus-törésvonalak közül a népi-urbanus megosztottság vagy pedig a párton belüli értelmiség és az ellenzéki gondolkodók közötti konfliktus volt-e a jellegadóbb.)⁷³ E konfliktus – amely a pártállam idején két klikknek vagy latens pártnak a vetélkedéseként jelent meg – mélyebb rétegét és korántsem speciális magyar sajátosságát a modernizációs utak közötti választás kényszere jelenti.

Az a kérdésfeltevés, hogy a világgazdaság rendszerébe való zökkenőmentes integrálódás a nyugati modernizáció értékeinek expanzióját vagy pedig ezzel szemben egy sajátos magyar utat jelent-e, nyilvánvalóan összetett választ igényel: „a valós elemzések éppenséggel azt mutatják történetileg, hogy a »modern« rész hozza létre a függés egész rendszerét, torzítja el és merevíti meg az egész rajta kívüli társadalmat, tradicionálja és konzervatívvá fordítja azt (úgynevezett neotradicionalizmus), ugyanakkor a másik póluson gyakran a függő fejlődés elutasítása mint a világrendszerbe való kapcsolódás tagadása és a »harmadik utas« utópiákba menekülés jelenik meg”⁷⁴. Hogy ez a félperiféria országaiban tipikusnak tekinthető társadalomszerveződési modellharc, a „nemzetreform” és a „társadalomreform”⁷⁵ szembeállítására egyben zsidókérdésként is megjelenik, annak magyarázata abban rejlik, hogy a zsidóság talán egész Európát ideszámítva Magyarországon játszott legnagyobb szerepet a modernizációban.⁷⁶ A társadalomszerveződési modellproblémáin túl e konfliktus felújulása persze egy vezetési rivalizálást is jelent, hiszen a régi rend összeomlása, a többpártrendszer kialakulása a hatalmi elképzelések konkurenciájának is szabad teret engedett. Az ország vezetéséért való küzdelem úgy fogalmazódik meg, hogy „kinek van joga a közösség ügyében megszólalni, illetve irányító szerepet vállalni. A »népi-nemzeti« tábor választja a reprezentativitásra teszi a hangsúlyt, az »elvközpon-tuaké« pedig a problémalátásra.”⁷⁷ A Kádár-korszak polgárosodásá-

72 Bozóki András–Sükösd Miklós: Civil társadalom és populizmus a kelet-európai demokratikus átmenetekben. *Mozgó Világ* 1992/8.

73 Lásd pl. P. Szűcs Julianna: Cípzár; Mihancsik Zsófia: „Egyezzünk ki...” Kerekasztal-beszélgetés, *Mozgó Világ* 1992/9.

74 Ágh Attila: Válasz a körkérdésre. *Századvég* 1990/2.

75 Vass Csaba–Bogár László: Válasz a körkérdésre.

76 Ágh Attila i. m.

ban nincs zsidó vagy keresztény tulajdon – írja Lengyel László –, föld, bank vállalkozás, sőt keresztény vagy zsidó befolyásolású államigazgatás.⁷⁸ A korábban a kultúrpolitikában parázsló viták direkt politikai szintre történő emelése a másodlagos területekről az átmenet során már egyértelműen hatalmi harcot jelentettek.

Az 1986–1987-től 1989 végéig tartó időszak a demokratikus ellenzék történetében is jelentős változásokat hozott. A korabeli 200–300 főnyi ellenzéki értelmiségből álló magból és a 2–3 ezerre tehető szimpatizánsok köréből 1989 végére a magyar politikai rendszer talán legdinamikusabban fejlődő pártja lett. A fejlődés néhány előfeltételét az előzőekben már érintettük. Az ellenzék megváltozott pozícióját, a demokratikus ellenzék és az úgynevezett konszolidációs értelmiség viszonyában történő elmozdulás jelzi egy 1986-os Gyurkó-írás és a Beszélő levele a Valóság szerkesztőjéhez. Gyurkó „Egy írástudó végrendeletéhez” címmel – Gáll István halála kapcsán – a konszolidációs értelmiség válságáról ír, arról, hogy az elveszítette korábbi befolyását a közvéleményen belül. Írásában tulajdonképpen mint a kádári korszak vezető értelmiségije hívja fel a figyelmet az ellenzéki kör jelentőségére, s szinte tereli elveszített közvéleményét az új korszak értelmiségi elitjéhez: „Ha nem beszélünk mi, beszélnek mások, más szándékkal, más világkép birtokában. Amíg bennünket számtalan felesleges kötöttség bénít, ők pedig nem ismernek korlátokat, a harc esélytelen. Ilyen helyzetben csak hatalmi eszközökkel lehet győzni, a szellem cselekvésképtelen. S ki kívánja ezt?”⁷⁹ Ez a nyilvánosság előtt tett üzenet már egyértelmű jelző az ellenzék számára, és a Beszélő-körnél, az ellenzék prominens képviselőinél kedvező fogadtatásra is talál. Ismételten megfogalmazódik a reformellenzék és a demokratikus ellenzék kölcsönös és közvetlen érdekeltisége az együttműködésben. Reformpártra van szükség a kormányzaton belül – állítják –, „amely vállalja a harcot a kormányzaton belüli rendpárttal és az apparátusok ellenállásával, s vállalja a reformot kísérő nyíltabb társadalmi konfliktusok kockázatát...”⁸⁰ Az MDF-nek mint szellemi mozgalomnak a megjelenése a Beszélő írásaiból és a különböző megnyilatkozásokból szemmel láthatóan meglepi a szamizdatosokat. A későbbi liberális politikusok a lakitelki rendezvényt követő hetekben, például az Örley jövőhajón tett kirándulás alkalmával rezignált és szkeptikus hangot ütnek meg a maguk és az ország jövőjét illetően. Felbukkan a demokratikus ellenzék sajtójában, önreflexióiban visszatérő önvád, a társadalom mindennapi problémáinak nem ismerete, annak lebecsülése és a társadalomidegenség. „Ki olvas szamizdatot egyáltalán? Igen fontos a magasröptű eszmefuttatás, de az értelmiségieknek minden korban még egyéb feladata is volt, nevezetesen az élő (s nem csupán a messziről figyelt szociológiai felmérésekben szereplő) élettel, az emberekkel kialakított és ápoltság kapcsolat. Ma létezik ez? Lehet persze, hogy csu-

77 Kende Péter: Nemzeti törésvonal. Századvég 1990/2.

78 Lengyel László: „És kinyílt egy ajtó, félve...” Századvég 1990/2.

79 „Levél a Valóság szerkesztőjéhez!” Szerk. cikk. Beszélő 17.

80 Uo.

pán az információim hiányosak, de ilyen jellegű kísérletekről nem tudok. Féltő, hogy a szotyolát köpködő, sokszor bizony lenézett emberekkel végképp megszakadt a kapcsolat, vagy legalábbis igen problematikus.”⁸¹ A társadalommal való kapcsolat hiánya azért is szorító, hiszen a hatalommal kötendő kompromisszum csak úgy lehetséges, ha az ellenzék a társadalom mozgósítása révén politikai hatalomként is képes megjeleníteni. A tárgyalás a kompromisszum és a kölcsönös önkorlátozás mellett tárgyaló feleket is feltételez. A Társadalmi Szerződés egyik hipotézise, hogy létrejön majd – Lengyelországhoz hasonlóan – egy társadalmi tömegmozgalom. A hatalom és a tömegmozgalom, az ellenállás és a kompromisszum tengelyén mindinkább hangsúlyossá válik a politikailag releváns – „a politikai nyugalom szempontjából döntő” – rétegek megszerveződése, illetve a társadalmi ellenhatalom kiépülésének ösztönzése, elsősorban azért, hogy a várható konfliktusok nyílttá válása elkerülhető legyen. „Meg akartuk mutatni – mondja Kis János egy későbbi interjújában –, hogy érdemes köztes megoldásokon gondolkodni a kezdő helyzet, a pártállami diktatúra és a végcél, az alkotmányos többpártrendszer között.”⁸²

Az ellenzék ideológusai számára világos, hogy egy átfogó reformprogram keretében a gazdasági szükségintézkedésekhez a társadalom valamilyen szintű hozzájárulása is szükséges. A párbeszéd, az egyezkedés szükségessé teszi a legális tevékenységet.⁸³ Bár fontosnak tartják a reformkommunisták által szorgalmazott egységfront létrejöttét, az ellenzék jövőjét, a demokratikus ellenzék legalizálását nem ezen belül képzelik el. A kibontakozáshoz szükséges politikai konszenzus – véleményük szerint – nem teremthető meg a hatalom keretei között; ha ez egyáltalán lehetséges, csakis a pártállamtól elkülönült, független tömegmozgalommal kötött társadalmi szerződésben születhet meg. Figyelemre méltó, amit Kis János ezzel összefüggésben írt: „Ne attól féljünk, hogy a mozgalom létrejön, hanem attól, hogy mi lesz, ha nem jön létre.”⁸⁴

Az 1988-as májusi pártértekezletet követően megalakul a Szabad Kezdeményezések Hálózata mint politikai mozgalom, amely élesztő szerepet kíván betölteni a politikai társadalom létrejöttében. A mozgalom, amelynek kapuit vezetői igen szélesre tárták – hiszen a pol-

81 Tamás Gáspár Miklós: Útban Bangkok felé! Beszélő 22.

82 Interjú Kis Jánossal. *Mozgó Világ* 1990/3.

83 Kis János: Mitől féljünk? Beszélő 23. Lásd még „A demokrácia tábora nem abból meríti erejét, hogy nagy tömegeket képes szervezeten mozgósítani, hanem a pártállam gyengeségéből. Nem tudhatjuk, az ország gazdasági állapotának – egyelőre úgy látszik – feltartóztathatatlan romlása milyen magatartást fog kiváltani a politikailag döntő súlyú ipari munkásságból” Kis János: Mit képvisel a Beszélő? Beszélő 26.

84 Tamás Gáspár Miklós: Irányzatok az SZDSZ-ben. *Szabad demokraták* 1989. 3. „Az SZDSZ megalakításakor számosan kimaradtak az egykori hálózat tagjai közül, különösen fájdalmas szerintem a BZST tisztségviselőinek... a hiánya. ...Nem követett bennünket az SZDSZ-be volt demokratikus ellenzék plebejus-radikális szárnyának többsége sem, az, amely a Demokrata, a Hiány c. szamizdat lapok köré, illetve a republikánus körbe csoportosult. ...A mai SZDSZ-ben politikai eredetét tekintve egyetlen régebbiről ismert szubkultúra ismerhető föl, a volt demokratikus ellenzék kezdeményezőinek értelmiségi csoportja... A másik politikai szubkultúra, amelynek erőteljes a képviselete, az 56-os nemzedéké.”

gárjogi aktivitás eszmei alapját a „demokrácia világnézete”, 1956 rehabilitációja, a többpártrendszer programja alkották –, valójában nem érte el a kitűzött célját: a már szervezett társadalmi erők integrációját és új mozgalmak kezdeményezését. Fontos mozzanat, hogy bár a legtöbb szervezet programjába bekerült a többpártrendszer követelése, de a párttá válás rubikonját a demokratikus ellenzék viszonylag későn, csak 1988 végén lépte át.

Az átmenet második szakaszának végén jelentkezik az Új Márciusi Front, amelybe még a Hálózat tagjai is – Tardos Márton, Vásárhelyi és mások – belépnek, de a döntés Beszélő-beli indoklása már félig szakítás a pártreformerekkel. A Beszélő szerkesztői szerint „olyan platformon történt a megegyezés, ahol a másik félnek kellett elfogadnia éveken, évtizedeken keresztül elutasított, sőt megbélyegzett álláspontot.”⁸⁵

Az átmenet harmadik szakasza tulajdonképpen már a nyílt pártalakulások időszaka, amikor a parlamenti pártpluralizmus már nem a politikai kibontakozás távlati horizontján jelenik meg, hanem közvetlen harci kérdés. Ezzel párhuzamosan az ellenzéki teoretikus megnyilvánulások szerint a korábbi forгатókönyvekben meghatározott stabilitásfelfogás megkérdőjeleződik, illetve annak legfontosabb tényezőjévé a fejlett kapitalista országok válnak. Elindul az a folyamat, amely, véleményem szerint, a civil társadalom átértékeléséhez vezet. Az átmenet sikeréhez már csak arra van szükség, hogy a társadalom sorsdöntő pillanatokban mutassa meg erejét; szerepe rendkívül fontos, de csak szimbolikus. Tehát a nyugati hatalmak növekvő befolyása a térségre valójában a társadalom szervezett nagy tömegeinek mozgósítását is helyettesíti, s innentől fogva a társadalmi megmozdulások már a megszerzett pozíciókat is veszélyeztethetik, és hátráltathatják a fő célt, a Szovjetunió konszolidált visszavonulását. A stabilitás és az egyezkedés céljából tulajdonképpen már csak időlegesen van szükség a társadalom mobilizálására. A cél már nem a hatalom és a társadalom szembeállítása, hanem ezzel szemben olyan konfliktusok „gerjesztése”, amelyek a párthoz kapcsolódó, de egymással szemben álló erőket választják szét. Kis János több ízben óva int a hatalom kontra társadalom konfliktusától, egy olyan koalíció létrejöttétől, amely a Münnich Ferenc Társaságtól az Új Márciusi Front párttag résztvevőjéig mindenkit egy táborba hoz.⁸⁶

1989 közepén tehát már nincs szükség egy mamutszervezetre, integrált ellenzékre. A szabad választások már tagolt pártpolitikai struktúrát igényelnek, ami az SZDSZ számára új kihívást jelent. Ugyanis „az SZDSZ 1989 szeptemberéig küszködött azzal a kérdéssel, miként található meg a módját ismertsége növelésének, illetve a mértékadó társadalmi rétegekkel (így a munkásokkal) való kapcsolatfelvételre”⁸⁷. Egyet lehet érteni Csizmadia Ervin értékelésével, amikor úgy fogal-

85 Kis János: Új Márciusi Front (szerkesztőségi cikk). Beszélő 25.

86 Kis János: Mit képvisel a Beszélő? Beszélő 26.

87 Csizmadia Ervin: Utak a pártosodáshoz (A többpártrendszer kialakulása Magyarországon 1985–1991).

maz, hogy az SZDSZ pártstratégiai változásainak alapvető magyarázata önmaga hátrányos helyzetéből, illetve annak megszüntetési kényszeréből adódott. Ez jelentős mértékben járult hozzá a megállapodások aláírásának megtagadásához és a négy igenes népszavazás kiköveteléséhez, ami végül is az SZDSZ nagy párttá alakulásához vezetett.

Befejezésül

A magyar politikai átmenet reform típusú változás: abban az értelemben, hogy a reform a forradalom prevenciója, tehát alapvetően felülről vezényelt folyamat, amelynek a társadalom a tárgya, s nem pedig alanya.⁸⁸

Különböző reformtípusokat különböztethetünk meg szerkezeti, objektív jellegzetességek, illetve szubjektív összetevők alapján. Létezik az eltérő társadalmi csoportok által intencionált, válságmegelőző, növekedési, bővülési és stabilizáló reform. A nyolcvanas évek magyar fejlődésében – amellet, hogy valamennyi említett reformtípus programatikusan is megjelenik – hangsúlyos szerepet a krízismegelőző és a növekedési reform (ideológiák) hordozói kapták.

Strukturális vagy válságmegelőző reformról akkor beszélünk, ha „az uralkodó csoport a politikai rálátást biztosító pozíciók, illetve a felismeréshez szükséges tudás monopóliumának birtokában előbb ismeri fel a felbomlás veszélyét alávettjeinél...”⁸⁹ A reform valójában az időben felismert strukturális konfliktusok lehetőségét, illetve kiterjedését hárítja el.

Növekedési reform a növekedési válságra adott válasz. Ez esetben az uralkodó csoport továbbgazdagodásának gátjai vannak, és a konfliktus feloldását a hatalmi elit – vagy annak egy része – a technostruktúra „kooptálásától” várja.

A különböző reformtípusok a változatlanság és a forradalom között helyezkednek el. A reform jellegét a legmerészebb változtatások között is megőrzi, hiszen a reformban – mint lehatárolt forradalomban – a kontinuitás szerepe a meghatározó. Annak ellenére, hogy bizonyos területeken radikális változtatásokat, másutt éppen ellenkezőleg, konzervatív hatásokat szorgalmaz. Így például a jogrendszer kontinuitása folytán a korábbi jogrendszerben létrejött aktusok, cselekmények, viszonylatok legalitása nem vonható kétségbe, amely, függetlenül a jog tartalmától, a jogbiztonsághoz és a status quo dinamikus megőrzéséhez szolgáltat technikát. Ezért például az igazságtételi tervek megvalósítása egy meg nem történt forradalom forradalmi jogalkotását jelentené.⁹⁰ Megőrzi a reform az átalakulás folyamatosságát a társada-

88 Böröcz József: „Tetszetek volna forradalmat csinálni” (Jegyzet a magyar átalakulásról). Csendes? Forradalom? Volt? 1991.

89 Vass Csaba: Az utolsó kényszersavazás 1990.

90 Bragyova András: Az igazságtétel legalitása. Magyar Tudomány 1992/2.

lom mobilizálása során is, amely többnyire szimbolikus, és csupán az elégedetlenség elhatárolt megnyilvánulásait engedélyezi.

A reform ideologikus formája az önkorlátozó forradalom. Ha van önkorlátozó forradalom, akkor kell lenni ezzel adekvát magatartásformának is. A berendezkedést feláldozni hajlandó reformerek és ellenzékiek között a tekintetben egyetértés jött létre, hogy reform kell, vagyis strukturális változás. A párton belüli reformer-értelmiség, a gazdasági szakértők és az ellenzéki értelmiség között alapvetően nem a politikai mentalitásban, beidegződésekben található meg a különbség. A reformkommunista belülről bírálja a rendszert és lojális a párt-hoz, az ellenzékít viszont szociális helyzete, speciális szocializációja történetileg is, konkrétan is a hivatásos forradalmárok örököséhez sorolja. Nem a cél és az eszköztár a forradalmi, hanem a szerepe és a küldetésstudat, s talán a sors is: „A hivatásos forradalmárok elég jelentős szerepet játszottak minden modern forradalomban, de ez nem a forradalmak előkészítésében állt... A legtöbb forradalom éppúgy meglepte a forradalmárok csoportjait és pártjait, mint a többieket, s nemigen volt olyan forradalom, amelynek kitörését a forradalmárok tevékenységének számlájára lehetne írni. Általában ellenkezőleg történt: a forradalom kitört és mintegy kiszabadította a forradalmárokat onnan, ahol történetesen éppen voltak – börtönből, a kávéházból, vagy a könyvtárból. ...Még Lenin hivatásos forradalmárokból álló pártja sem tudott volna forradalmat »csinálni«, a legjobb, amit tehetek, hogy a helyszínen voltak, vagy hazasiettek a megfelelő pillanatban, vagyis az összeomlás pillanatában. Újra és újra igazolódott Tocqueville 1848-as megfigyelése amely szerint a monarchia nem a győztesek csapásainak hatására, hanem ezek előtt omlott össze, és a győzteseket épp annyira meglepte győzelmük, mint a legyőzötteket vereségük.”⁹¹

91 Hannah Arendt: A forradalom. Gondolat. 1991. 340–341. o.